

ԿԱՐԱՊԵՏ ՀԱԿՈՐՅԱՆ

(ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի հայցորդ)

ՀՅՂ ԿԱՐՍԻ ՈՒ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈՒԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԵՆՔ ՈՒ ԶԻՆԱՄԹԵՐՔ ՀԱՅԹԱՅԹԵԼՈՒ ԵՎ ԵՐԿԻՐ ՓՈԽԱԴՐԵԼՈՒ ՈՒՂՈՒԹՅԱՄԲ (1892-1908 ԹԹ.)

1877–1878 թթ. ռուս–թուրքական պատերազմից հետո Ռուսաստանին անցած Կարսի սանջակից, Չլդրի սանջակի մեծ մասից և Բասենի սանջակի մի փոքր մասից ստեղծվեց վարչական մի միավոր՝ Կարսի մարզ անվանումով:

Շնորհիվ իր աշխարհագրական նպաստավոր դիրքի Կարսը և նրա հարակից շրջանները առանձնահատուկ նշանակություն են ստանում XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին ծավալված հայ ազատագրական զինյալ պայքարում: Կարսի մարզը ոչ միայն Երկիր մեկնող մարտական ու զինատար խմբերի գլխավոր խարիսխներից մեկն էր, այլև Հ. Յ. Դաշնակցության այն կարևոր դարբնոցը, որտեղ իրենց մկրտություն են ստացել ազատագրական պայքարի շատ նշանավոր գործիչներ: Կարսի մարզի յուրահատուկ դերի հստակ բնութագրումը տրված է Ռուբենի ստորև բերվող տողերում. «Կարսը իր շրջաններով նստած էր Երկիր տանող ճանապարհներուն վրայ: Անոր փէշերուն տակէն էր, որ կարելի էր գնալ Բագրեւանդ, Էրզրումի շրջանները, Խնուս եւ Ախլաթ, Հարք եւ Ապահունիք, հեռաւոր Քաջբերունիք եւ Տմորիք, Վարդօ, Տարօն եւ լեռներու մէջ կորած Սասնոյ աշխարհը: Կարսը հիւսիսային եւ հարաւային Հայաստանի օղակն ու բանալին էր եւ իբրեւ կայան կը խարսխէր եւ ամէն ինչով կ'օժանդակէր բոլոր այն անհատներու, որոնք մէկ կողմէն միւս կողմը կ'անցնէին՝ ազատութիւնը կերտելու նպատակով»¹:

Նման իրավիճակում 1891–1892 թթ. Կարսի մարզում լայն տարածում էր ստանում զենքի փոխադրման գործը դեպի սահմանամերձ գյուղեր, որտեղից այն ուղարկվում էր Երկիր: ՀՅՂ–ն Կարսի մարզում և մյուս սահմանամերձ շրջաններում ստեղծել էին զենքի և զինամթերքի ձեռքբերման ու կուտակման գործով զբաղվող հատուկ խմբեր, որոնց գործունեությունը կրում էր գաղտնի բնույթ: 1890 –ական թթ. սկզբին զենք տեղափոխող գործիչների ընդարձակ ցանց է ձևավորվում Ալեքսանդրապոլում ու շրջակա գյուղերում: Այդ բնագավառում մասնագիտացված հայդուկների (Արամայիս Ազնավուրյան, Ուսուլ Գրիգոր (Դուրգարյան), Վեամ Նալչաջյան և այլոք) ձեռք բերած զենքն ու զինամթերքը ֆայտոնչի Վարոսի, ըթրեցի Տիգրանի և այլոց փոխադրամիջոցներով տեղափոխվում ու թաքցվում էր սահմանամերձ գյուղերի զինապահեստներում: Վերջիններիս վերահսկողությունը իրականացնում էին Սողութլու (Սառնաղբյուր) գյուղի քահանա տեր Մեսրոպ Բաղոյանը, տանուտեր Տանո Ներսիսյանը, Մաստարայի բնակիչ Հարություն Էլոյանը, Դոնադեան գյուղացի Մարտիկը և ուրիշներ: Նման գործիչներ կային նաև Կարսում, Իզդիրում, Երևանում: 1893 թ. ՀՅՂ–ն զինապահեստներ ուներ նաև Կարսում, Արդահանում և այլ վայրերում՝ փաստորեն ռուս–թուրքական սահմանի գրեթե ողջ երկայնքով: Ձևավորվել էին նաև սահմանամերձ գյուղերում բնակվող անձնվեր գործիչների խմբեր՝ Վերին Բասենի, Իզդիրի և

¹ Ռուբեն, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, Ա. հատ., Երեւան, «Աղանա» հրատ., 1990, էջ 124-125:

այլն¹: Այնուհետև «Ձէնքը իբր ամբարտական ապրանք սահմանէն կ'անցուէր եւ պայմանաւորուած մարդկանց միջոցով իր նպատակին կ'երթար»², - գրում է Ռուբենը: Սակայն զենքը Երկիր փոխադրելու այս միջոցը շուտով իսպառ վերացավ՝ սահմանների վրա հսկողության ուժեղացման և «թիրք եւ ռուս համաձայնութեամբ հայերու ամբարտուրը երկու կողմերու վրայ արգելելու» պատճառով: Այնուհետև սահմանամերձ շրջանից զենքը Երկիր հասցնելու համար մնում էր միայն մեկ միջոց. «գիշեր ժամանակ սահմանապահ երկու զօրքերէն փուսափիլ եւ փոքր կամ մեծ զինատար խումբեր կազմակերպել եւ զէնքերը Երկիր անցկացնիլ»³:

Ջուզահեռ միջոցներ էին ձեռնարկվում ոչ միայն Ռուսաստանից՝ Տուլայից, «Նադեժդա» ընկերության միջոցով զենք ներկրելու, այլև Անդրկովկասում առկա ռուսական զինապահեստների պարունակությունը «շոշափելու» համար: Այդ բնագավառում ևս առավել հաջողակը Ալեքսանդրապոլի դաշնակցականներն էին՝ հնարամիտ Ավետիս Ղարիբյանի (Պադվալի Վաղո) գլխավորությամբ: Չնայած ցարական ոստիկանության հետապնդումներին ու բազմաթիվ հետաքննություններին՝ վերջինս այնքան ընդլայնեց իր ընդհատակյա եռանդուն գործունեությունը, որ արդեն 1894 թ. օգոստոսի վերջին Ուսուլ Գաբրիելի, Ուսուլ Գրիգորի և Վահան Զալլադյանի հետ կա-րողացավ կազմակերպել Ալեքսանդրապոլի բերդի զինապահեստների առաջին «մաքրագարդումը» (300-ից ավելի հրացան և մեծ քանակությամբ փամփուշտներ): Գործը գլուխ բերելու համար Ալեքսանդրապոլի կոմիտեի վարչությունը (Ավետիք Մելոյան, Գաբրիել Ժամհարյան, Թադևոս Խզմալյան, Ալեքսանդր Քուպալյան, Գևորգ Հալաձյան) կազմում է զենքերը զորանոցից դուրս բերելու ծրագիր: Պադվալի Վաղոն զինվորներից ճշտում է բոլոր անհրաժեշտ տվյալները, առանձնացվում է սկզբում 1, հետո ևս 2 կառք: Գործի են լծվում ՀՅԴ Ալեքսանդրապոլի կառույցի բոլոր անդամները՝ իբրև հսկիչ, փոխադրող, կապ պահող, զինապահեստ մտնող: Գալիս է նշանակված օրը. «Պահակները բաց արին պահեստի կնքած դռները եւ 2-3 ժամում մոտ 100 արկղ բերդանի փամփուշտներ բարձեցին մեր ֆուրգոնները»⁴, - հիշում է Ա. Ազնավուրյանը: Այնուհետև ձիակառքերով զենքն ու զինամթերքը փոխադրվում է Ալեքսանդրա-պոլի Ղոնադռան գյուղն ու տեղավորվում դաշնակցական Մարտիկի տան մեջ պատ-րաստված պահեստում: Նույն գործողությունը կատարվում է հաջորդ օրը: Ալեք-սանդրապոլի զինապահեստից հանած փամփուշտների ընդհանուր թիվը մոտ 60.000 էր⁵: Չեռք բերված զինամթերքն այնքան է շատանում, որ Ալեքսանդրապոլի ՀՅԴ կո-միտեն ստեղծում է ևս երկու մեծ պահեստ՝ այս ճանապարհով ձեռք բերված զենքն ու զինամթերքը տեղավորելու համար: Զենքի ու զինամթերքի ձեռք բերման գործին իրենց մասնակցությունն էին բերում նաև Կարսի շրջանի գործիչները:

1895 թ. Կարս անցած Հրայրը նոր ուղիներ էր որոնում Երկրին օգնելու համար: Նա մշակում է Երկիր զենք փոխադրելու նոր ձև: Հրայրի ծրագիրը հետևյալն էր՝ Կար-սի տեղական ուժերը մարզի սահմանամերձ շրջաններում նախապես պայմանավոր-ված վայրերում պետք է ռազմամթերք ու զենք թաքցնեին և հեռանաին, իսկ գյուղա-ցիների անվան տակ թուրքական Բասենից ռուս-թուրքական

¹ **Խուդինյան Գ.**, Հ. Յ. Դաշնակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թ. վերջը), Երևան, 2006, էջ 276-277:

² **Ռուբեն**, նշվ. աշխ., Ա. հատ., էջ 127:

³ Նույն տեղում:

⁴ **Արամայիս Ազնավուրեանի** յուշերը, գրի առաւ Ե. Հայրապետեան, «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, յուլիս, 1937, թիւ 9, էջ 150:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

սահմանն անցած խըմ-բերն այդ զենքերը գիշերով պետք է փոխադրեին Արևմտյան Հայաստանի հայկական գյուղերը¹: Այս ծրագիրը սկզբնական շրջանում արդյունավետ էր: Դրա շնորհիվ 1895–1896 թթ. մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք է փոխադրվում թուրքական Բասեն, որտեղից անհամեմատ հեշտ էր այն Երկրի այլ վայրեր փոխադրելը: Այնուհետև Հրայրը ծրագրում է իր խմբով անցնել սահմանը, զինվել արդեն թուրքական Բասեն փոխադրված զենքով «եւ սկսել այս կամ այն գործը Երկրում կազմած այս կամ այն ծրագրով»²:

1895 թ. Կարսից Երկիր անցնելու պատրաստություն են տեսնում խլաթցի Սեբրոբ Վարդանյանի (Աղբյուր Սեբրոբ) և Հրայր-Դժոխքի (Արմենակ Ղազարյան) խմբերը: Այս խմբերի զենքն ու զինամթերքը Կարսի շրջանի սահմանամերձ գյուղեր փոխադրելու գործը հանձնարարվում է Արամայիս Ազնավուրյանին, որը օգնականներ ունենալով ղոնաղաճանցի Մարտիկին, Ուսուլ Գրիգորին և Վռամ Նալչաջյանին, զենքը Ալեքսանդրապոլից Մարտիկի կառքով նախ փոխադրում է Կարսի շրջանի Բերնա, այնուհետև՝ Դորբոնդլու գյուղերը, որտեղից այն 20 ձիերով փոխադրում է Հոխվերան, Ղոջաքիլիսա, այնուհետև՝ Արաքսի վրայով Բաշ գյուղ³: Այս ճանապարհով մինչև 1895 թ. հունիս ամիսը սահմանագլուխ է հասցվում 100–ից ավելի հրացան՝ իրենց բոլոր պարագաներով և բավարար քանակությամբ փամփուշտ⁴:

1895 թ. ընթացքում Կարսի մարզից Երկիր են անցնում Աղբյուր Սեբրոբի, Հրայր-Դժոխքի, Աբրոյի (Մկրտիչ Սահակյան), Տուրքախի (Հարություն Կիրակոսյան) և Ջալ-լադի (Երվանդ Բաբերյան) խմբերը, որոնց հաջողվում է անվտանգ հասնել Բասեն, Ախլաթ, Խնուս, Մուշ և Սասուն՝ ձեռնամուխ լինելով տեղի հայ բնակչության ինքնա-պաշտպանության կազմակերպմանը:

Համիդյան ջարդերի օրերին կրկին հրատապ է դառնում Երկիր զենք ու զինամթերք փոխադրելու խնդիրը: Այս մասին ՀՅԴ հիմնադիր-անդամ Սիմոն Ջավարյանը «Դրոշակ»-ի խմբագրությանն ուղղված 1895 թ. նոյեմբերի վերջի թվակիր նամակում գրում է. «Ամէն տեղից օգնութիւն են խնդրում... նրանց (արևմտահայերի – Կ. Հ.) յոյսերը միայն ռուսաստանցի հայերի վրայ է»⁵: Ելնելով դրանից, նա առաջարկում է. «Եթէ հաջողուեց մի 100–200 հոգի անցկացնել, մանաւանդ փորձուած զինուորներ, դա կ'ունենայ ահագին նշանակութիւն: Եթէ դրանք անցածների հետ միանան ու կէդրոնանան մի տէղ՝ կարող են առաջ բերել երկրորդ փոքրիկ Ջէյթուն, որը ահագին նշանակութիւն կ'ունենայ (հայկական – Կ. Հ.) հարցի լուծման համար...»⁶: Միաժամանակ նշվում է Կարսի շրջանում զենքի խիստ պակասի մասին. «Հրացանի հարցը ամենակարեւոր հարցն է հիմա: Մենք ունինք պատրաստ 30 հատ եւ շուտով կը լինի էլի մօտ 50 (հրացան – Կ. Հ.): Եթէ դրանք հասան սահմանը, այս-այն տեղ առնելիքների հետ բաւականին լավ բան կլինի»⁷: Ս. Ջավարյանի այս ծրագիրն իրագործել չի հաջողվում, քանի որ ցարական ժանդարմերիան սահմանամերձ շրջաններում

¹ Տե՛ս Ռուբէն, նշվ. աշխ., Ա. հատ., էջ 129-130:

² Դիւան Հ. Յ. Ղաշնակցութեան, յաւելած «Հայրենիք» ամսագրի, Ա. հատ., կազմեց՝ Ս. Վրացեան, Պոսթըն, 1934, էջ 183:

³ Տե՛ս Ա. Ազնաւորեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, հոկտեմբեր, 1937, թիւ 12, էջ 126–128:

⁴ Տե՛ս Դիւան Հ. Յ. Ղաշնակցութեան, Ա. հատ., էջ 180:

⁵ Սիմոն Ջավարեան, (մահուան եօթանասունամեակին առթիւ), խմբ. Հր. Տասնապետեանի, Բ. հատ., Պէյրուս, 1992, էջ 59, նա՛և Դիւան Հ. Յ. Ղաշնակցութեան, Ա. հատ., էջ 217:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում:

սաստկացնում է խստությունները, նույնիսկ գյուղերում խուզարկություններ են կատարվում, որոնց ժամանակ լինում են նաև ձերբակալվածներ¹:

1896–1897 թթ. ՀՅԴ Կարսի «Զրաբերդ» կենտրոնական կոմիտեն իր գործունեությունը հիմնականում ուղղում է Ալեքսանդրապոլի կենտրոնական կոմիտեի հետ համատեղ զենքի ու զինամթերքի հայթայթման և դրանք սահմանամերձ գյուղեր փոխադրելու աշխատանքներին: Ալեքսանդրապոլում կրկին գործի գլուխ է կանգնում Պաղվալի Վաղոն, որը ներկարար Գաբրիելի աջակցությամբ նոր կապեր է ստեղծում ռուսական զորակայանի՝ հայ զինվորների ու սպայի հետ և պայմանավորվում նրանց հերթապահության ժամանակ ռուսական զինապահեստներից փամփուշտ հանել²: Անմիջապես գործի են լծվում ղոնաղռանցի Մարտիկը, Թադեոս վարժապետը, Արամայիս Ազնավուրյանը, Մորուք Կարոն, որ 1896 թ. վերջին եկել էր Ալեքսանդրապոլ, Պաղվալի Վաղոն, ներկարար Գաբրիելը: «Մէկ ամբողջ շաբաթ օրական 4-5 ֆուրգօն փամփուշտ փոխադրեցինք նախ Դաւարլու, Ղոնաղռան, ապա՝ Բայանտուր, ԲաշՇորագեալ»³, - հիշում է Ա. Ազնավուրյանը: Այստեղից զենքը փոխադրվում էր երեք գծով՝ 1. Նամգաշետրակ-Քյադիկլար-Բերնա, 2. Թաղուքյանդ-Բայրուխտար-Զուլտ, 3. Արագի գյուղ-Բուլանուխ-Գորխանա-Բերնա⁴: Փոխադրվածները մոտ 500.000 «բեր-դանկա» հրացանի փամփուշտներ էին: Զինապահեստից փամփուշտները դուրս էին բերում տեղի հայ զինվորները հայ սպայի գլխավորությամբ: «Գործը այնքան լաւ էր կազմակերպուած, որ զինուորական իշխանութիւնը ոչինչ չիմացաւ: Մենք այդ փամփուշտները հետագային Կ. կոմիտէի հրահանգի համաձայն սկսեցինք փոխադրել զանազան ուղղութիւններով դէպի Բերնա գիւղը, այնտեղից էլ Հոխվերան եւ Շահթե-ւան, որպէսզի Տաճկաստան անցնող խմբերը հաւաքուէին այդտեղ, զինուէին եւ ապա նոր անցնէին Երկիր»⁵, - հիշում է Ա. Ազնավուրյանը: Զենքի փոխադրման աշխատանքներին մեծ օգնություն էին ցույց տալիս բայանդուրցի Տեր-Եղիան, բաշ-շորա-գյալցի Տեր-Համագասպը և իր եղբայր Հմայակը, Գլավնի Վարդանը, Թորգոմ Տեր-Սահակյանը, Ճավեցի Միսակը, Ալեքսան Բզնունին, Ռաֆայելը, Ներսես Հայրապետ-յանը և նրա որդիները, Հովհաննես Մուրադյանը իր եղբայրներով, բժիշկ Սարգիսը, Տեր-Թադեոսը, Վարոսը և ուրիշներ⁶: ուրիշներ⁶: Զենքի փոխադրման կապակցությամբ Ֆարիա-տը (Սարգիս Օհանջանյան) իր հուշերում գրում է. «Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի զե-կուցումներից երեւում էր, որ այնտեղի ընկերները յանդգնութիւնն ու անձնագոհու-թիւնը հասցրել էին անասելի չափերի: Օրը ցերեկով՝ սայլակը քշում էին պետական գէնքերի մթերանոցը, իրենց ուսերով շալակում էին փամփուշտներով լի արկղերը, դարսում սայլակի մէջ եւ ազատ-համարձակ քշում տանում Հ. Յ. Դաշնակցութեան պահեստը...»⁷:

Կարսի մարզում զենքի ու զինամթերքի փոխադրման գործում 1897-1899 թթ. իրենց ներդրումն ունեին Սեբաստացի Մուրադը (Մուրադ Խրիմյան) և Կիլիկեցի ժիրայրը (Հաջի Կարապետ Միճյան): 1897 թ. նրանք գալիս են Կարս, ուր Մուրադը մտնում է ՀՅԴ շարքերը: Ժիրայրը ՀՅԴ-ին անդամակցել էր դեռևս Եգիպտոսում: Եր-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս Ա. Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, նոյեմբեր, 1937, թիւ 1, էջ 138, տե՛ս նաև Փափագեան Վ., Իմ յուշերը, Ա. հատ., Պոսթըն, 1950, էջ 52:

³ Ա. Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, նոյեմբեր, 1937, թիւ 1, էջ 138:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Ա. Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, նոյեմբեր, 1937, թիւ 1, էջ 138:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷ Օհանջանեան Ա., Իմ յիշատակարանը, «Հայրենիք» ամսագիր, նոյեմբեր-դեկտեմբեր, 1942, թիւ 6, էջ 53:

կուսն էլ ՀՅԴ Կարսի կենտրոնական կոմիտեի հանձնարարությամբ զբաղվում են Ալեքսանդրապոլից Կարսի մարզի սահմանամերձ գյուղեր զենքի և զինամթերքի փոխադրմամբ: Ժիրայրը «պարբերաբար երեւում էր Ալեքսանդրապոլում, երբեմն փախանած ծիով, իսկ աւելի յաճախ՝ մալականի ֆուրգոնով: Նա իբր Սարիղամիշում առեւտրի տէր՝ բազմաթիւ արկղներ կիտում էր ֆուրգոնի մէջ, երկու շիշ օղի դնում կողքին եւ մալականի հետ... վերադառնում: Այդ արկղները ռազմամթերքով լեցւած արկղներ էին: Իսկ երբեմն գալիս էր գիւղական սայլի վրայ նստած գեղջուկի հագուստով եւ... քաղաքից տանում էր մանր մունր անմեղ բաներ, իսկ ռազմամթերքը այս դէպքում պահւած էր սայլի մէջ շինւած յատուկ գաղտնի պահարանում, - վերհիշում է ՀՅԴ Ալեքսանդրապոլի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Վահան Փափագյանը: – Հետագայում աւելի յաճախ Մուրատն էր երեւում: Նա ընդհանրապէս սիրում էր փախանած ծիերով գալ՝ երբեմն 3-4 ծիով: Փալաններից գարիի ցօղերի մեծ մասը դուրս էր հանում, նրանց փոխարէն հրացաններ դասաւորում, նորից կարում եւ ապա էժանագին իրերով բեռնաւորւած վերադառնում էր. կամ շատ անգամ Կարսի ու Սարիղամիշի վաճառականների համար վարձով ապրանք էր տանում»¹:

Այս ճանապարհով ժիրայրն ու Մուրադը 2 տարի շարունակ զենք ու զինամթերք էին փոխադրում դեպի Կարսի մարզի սահմանամերձ գյուղերը: Մուրադը երբեմն դիմում էր զենքի փոխադրման այլ միջոցների: Օրինակ, իբր համեստ մշակ մեջքով, գարու անվան տակ, զենք էր փոխադրում Կարսի ու ռուսական Բասենի գյուղերը, երբեմն էլ՝ սահմանից այն կողմ: Մ. Վարանդյանը վկայում է, որ երբ Մուրադը իմացավ, որ Երկիր զենք փոխադրելու համար խումբ է պատրաստվում. «Կը միանայ անոր եւ ինքն ալ հրացաններ շալակած, կ'անցնի սահմանը: Կ'երթան մինչեւ Գոմաձոր: Այնտեղէն ուրիշ խումբ մը պիտի փոխադրէր զէնքերը Սասուն»²: Մուրադը ցանկանում է միանալ վերջինիս՝ Սասուն անցնելու համար, բայց, Կարսի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեն. «հաշվի առնելով Մուրադի կազմակերպչական հիանալի կարողութունները, ժողովրդի հետ վարվեցողության հրաշալի շնորհները, նրան օգտագործում է Կարսի շրջանում զենք հայթայթելու և մարտական խմբեր կազմակերպելու՝ չափազանց դժվարին ու պատասխանատու գործում»³: Շուտով ՀՅԴ Կարսի կենտրոնական կոմիտեն Մուրադի տնօրինությանն է հանձնում ՀՅԴ զինապահեստները:

Որոշ ժամանակով զենքի փոխադրման գործին իր մասնակցությունն է բերում նաև Ճարտարը (Հակոբ Վարդանյան), որը 1897 թ. Աղբյուր Սերոբի հանձնարարությամբ Ախլաթից Կարս էր անցել այստեղից զենք ու զինամթերք փոխադրելու նպատակով: Ճարտարն այդ գործը իրականացնում է անաղմուկ ու աննկատելի: «Ես ու իմ ընկերները, - հիշում է Ա. Ազնավուրյանը, - որ երկար ժամանակ մասնագետներ էինք դարձել այդ գործի մէջ, անկեղծօրէն նախանձում էինք նրա ունակութեան. ոչ ոք չգիտէր ու չէր կասկածում, թէ նա զէնքերի փոխադրութեամբ է զբաղւում»⁴: Զենքի փոխադրման աշխատանքներին Ճարտարի հետ միասին մասնակցում է նաև Բիթլիսցի Մուշեղը, որին հաջողվում է մեծ քանակությամբ ռազմամթերք փոխադրել Ալեքսանդրապոլից Կաղզվան⁵:

¹ «Ղրօշակ», օրգան Հ. Յ. Ղազնակցութեան, Փարիզ, յունւար, 1932, թիւ 1, նա'ն Փափագյան Վ., Իմ յուշերը, Ա. հատ., էջ 51-52:

² Վարանդեան Մ., Մուրատ (Սեբաստացի ռազմիկին կեանքն ու գործը), Պոսթըն, 1931, էջ 50:

³ Գևորգյան Հ., Սեբաստացի Մուրադ, Երևան, 2003, էջ 12:

⁴ Ա. Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, փետրուար, 1938, թիւ 4, էջ 158:

⁵ Տե'ս «Յեղափոխական ալպոն (ազատագրական պայքարի յուշամատեն)», խմբ. Աւօ, հատ. 6, Պէյրուս, 1965, էջ 140:

ՀՅԴ Կարսի «Ջրաբերդ» կենտրոնական կոմիտեին հաջողվում է 1897-1899 թթ. ընթացքում մեծ քանակությամբ զենք ու զինամթերք փոխադրել սահմանամերձ գյուղեր: Այստեղից, հիմնականում Երկրից եկած զինատար խմբերի միջոցով, այդ զենքն ու զինամթերքը փոխադրվում էր Երկրի տարբեր վայրեր՝ Վան, Ախլաթ, Մուշ, Սասուն, և այլուր: Այս զինատար խմբերի մեջ իր թվակազմով ու Երկիր փոխադրած զենքի ու զինամթերքի քանակով աննախադեպ էր Ճարտարի 1897 թ. խումբը: 66 (ըստ այլ տվյալների՝ 77) հոգանոց այդ խումբը զինվելով Կարսում, 1897 թ. աշնանը Ա. Ազնավուրյանի գծած երթուղիով Չիչաքյուի Բագ-Թափա ճանապարհով անցնում է Ալաշկերտի Խաչլու գյուղը, որից հետո, շարունակելով ճանապարհը, հասնում է Խլաթ (Ախլաթ) և զենքերն ու փամփուշտները հանձնում Նեմրուս սարի վրա գտնվող Աղբյուր Սերոբին¹: Դրան հակառակ, անհաջող վախճան է ունենում Ճարտարի ու Բիթլիսիցի Մուշեղի գլխավորած 1898 թ. զինատար խումբը:

Այստեղ պետք է նշել, որ թեև ՀՅԴ-ն մեծ տեղ էր հատկացնում Երկիր զենքի փոխադրման գործին, սակայն, ի գորու չէր զինելու զենք կրելու ունակ ողջ արևմտահայությանը: Այս առթիվ ՀՅԴ 1895 թ. ռայոնական ժողովի արձանագրության մեջ կարդում ենք. «Հեռու լինելով այն կարծիքից, թե ընկերութունը (Հ. Յ. Դաշնակցությունը – Կ. Հ.) կարող է զինել ամբողջ ժողովուրդը, նոյնիսկ նրա մէկ տասներորդ մասը՝ ժողովը գտնում է՝ 1. Ներկայ պայմաններում շատ դժուար է տեղացիների համար զենք գնել մոլեռանդ մահմետականներից, 2. Շատ անգամ գործին նուիրուած մարդիկ աղքատ լինելով՝ անկարող են ձեռք գցել կռուելու պարագաներ»²: Ելնելով այս պարագաներից՝ ժողովը գտնում է, որ ՀՅԴ-ն պետք է՝ 1. Իր միջոցներով զինի հեղափոխական խմբերին, որով «օժանդակ հանդիսանալով զենք տարածելում՝ դրանով մեծ զարկ կը տայ նրան, որ ժողովուրդը ինքը կը ձգտի զինուել», 2. Երկրում հեղափոխական գործը առաջ տանողները «պիտի ձգտին ինչքան կարելի է զենքը ձրի չբաժանել եւ տալ գործին շատ մօտ մարդկանց», 3. Չենք ձեռք բերելը վստահել ամեն մի գործող խմբի, որը «հետամուտ կը լինի թէկուզ քիչ, բայց լաւ զենքեր գնելու ձեռնհաս եւ փորձուած մարդկանց միջոցով»³:

Այսպիսով, ՀՅԴ-ն Երկիր զենք փոխադրելուն մեծ տեղ հատկացնելով հանդերձ, խիստ կարևորում էր, որ արևմտահայությունը նաև սեփական միջոցներով զենք ձեռք բերի, ինչը կարևոր ներդրում կլիներ վերջինիս զինման գործում:

Նշենք, որ «Ջրաբերդ» կենտրոնական կոմիտեն իր ամենամսյա եկամուտների 80 %-ը ծախսում էր զենք ու զինամթերք ձեռք բերելու համար: Ռուսական բանակում ծառայող և իրենց դաշնակցական համարող հայ զինվորները «իրենց նիւթական պարտականութիւնը պէտք է կատարէին փամփուշտ եւ զենք բերելով, այսինքն՝ գողանալով պետութենէն»⁴: Միաժամանակ զենք էր գնվում ռուս զինվորներից, որոնք զինետներում այն գաղտնի վաճառում էին ՀՅԴ կոմիտեների անդամներին: Վերջիններիս ստացած զենքն անմիջապէս զինետան հետևի դռնից դուրս էին հանում և տալիս իրենց սպասող կառապանին, որն էլ իր հերթին որոշ ժամանակ անց այն փոխանցում էր մեկ այլ կառապանի և այդպէս շարունակ: Այս գործողությունը ամիսներ շա-

¹ Տե՛ս Ա. Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, փետրուար, 1938, թիւ 4, էջ 158, տե՛ս նաև Սասունի Կ., Պատմութիւն Տարօնի աշխարհի, Պէյրուս, 1957, էջ 599, տե՛ս նաև «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 2004, թիվ 2, էջ 69–70, տե՛ս նաև Ռուբէն, նշվ. աշխ., Գ. հատ., էջ 163, տե՛ս նաև «Յեղափոխական ալպոմ», հատ. 9, Թեհ-րան, 1972, էջ 88:

² Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար (այսուհետև՝ Նիւթեր...), խմբ. Հր. Տասնապետեանի, հրատ. Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Բ. հատ., ք. տպագր., Պէյրուս, 1985, էջ 20:

³ Նույն տեղում:

⁴ Ռուբէն, նշվ. աշխ., Ա. հատ., էջ 82:

րունակ կրկնվում էր: Նման ճանապարհով մեծ քանակությամբ զենք ու փամփուշտ է կուտակվում Բաշ Շիրակում: Դրանք Արամայիս Ազնավուրյանի մասնակցությամբ փոխադրվում են Փերվալի-Բաշ- Քյադիկլար-Բուլանուխ-Ղա-րաղալա, ուր և տեղավորվում է զինամթերքի ամբողջ պարունակությունը¹:

1902-1904 թթ. Կարսի մարզում զենքի ու զինամթերքի ձեռք բերման գործում կիրառվում է նաև տեղում դինամիտ, ձեռնառումբ պատրաստելու մեթոդը: ՀՅԴ գործիչներից Վարդան Տոնոյանի Կարսում գտնվող տունը վերածվում է զենքի ու զինամթերքի պատրաստման արհեստանոցի: ՀՅԴ գործիչների մի փոքրիկ խումբ Իսաջան Առաքելյանի գլխավորությամբ ձեռնամուխ է լինում ռումբի ու դինամիտի պատրաստմանը: Բայց մասնագետ-զինագործ չունենալը և այդ գործին լավ չտիրապետելը ճակատագրական է լինում խմբի անդամների համար: 1903 թ. օգոստոսի 29-ին երե-կոյան ժամը 5-ին Կուբինսկի գնդի հետևում գտնվող բնակարանում տեղի ունեցած պայթյունի հետևանքով զոհվում են ՀՅԴ անդամներ Իսաջան Առաքելյանը, տանտե-րը՝ Վարդան Տոնոյանը, Պողոս Պողոսյանը, Հովհաննես Նահիկյանը և Ռոդոսթոցի Սարգիսը: «Տեսարանը սոսկալի էր, - հաղորդում է «Դրոշակ»-ը, - հինգ երիտասարդ դիակներ բոլորովին այլանդակած՝ պառկեցրած էին մերկ գետնի վրայ»²: «Մշակ» թերթի հաղորդման համաձայն. «Խուզարկութեան ժամանակ բնակարանում գտնուե-ցին 38 պղնձեա ռումբեր, պայթուցիկ սնդիկի երեք կապսիւլներ, բիկֆորտի ժապա-վեն, ժելատին եւ այլ պատկանելիքներ»³: Իսկ ըստ «Հայրենիք» շաբաթաթերթի. «Պայթիւնը տեղի ունեցած է Նահիկեանի՝ իր ձեռքի ռումբերը լեցնելու ատեն»⁴: Մինչդեռ անդրադարձնալով այդ դեպքին՝ Ռուբենը գրում է. «Քլորատ տը փոթասի եւ շաքարի անզոյշ խառնելէն պայթեր էին ռումբերը»⁵: Նա նշում է, որ «կարելի պիտի ըլլար խուսափիլ պայթիւնից, եթէ անոնց մէջ գոնէ մեկը մասնագէտ լինէր»⁶: Ջոհերի թիվն ըստ «Մշակի»՝ 4-ն էր, ըստ «Դրոշակ»-ի՝ 5-ը: Ա. Ազնավուրյանը այս մասին գրում է. «Պայթիւնի զոհ գնացին Իսաջանը, Վարդանը, Ամերիկայից եկած Յովհ. Նահրիկեանը եւ չորս ուրիշ ընկերներ»⁷:

Պայթյունը մեծ հուզում առաջացրեց Կարսի բնակչության շրջանում: «Ժողովուրդը խռնւած էր եւ յուզւած՝ անկարող բացատրելու այդ օտարօտի տեսարանը, նրա իմաստը, - գրում է «Դրոշակը», - ոստիկանութիւնը ամբողջ Կովկասը դղրդացրեց հեռագիրներով: Չգիտէին՝ կապել արդեօք դէպքը կատարող ցոյցերի հետ (նկատի ունի 1903 թ. հունիսի 12 –ի օրենքի ընդունումից հետո տեղի ունեցող բողոքի ելույթները – Կ. Հ.), թէ տաճկահայերի ազատագրական շարժման հետ»⁸: Դեպքի առնչությամբ ռուսական իշխանությունները հետապնդումներ ու խուզարկություններ են իրականացնում Կարսի մարզում: Հնարավոր ձախողումներից խուսափելու համար Կարսի Կ. կոմիտեի հանձնարարությամբ Ա. Ազնավուրյանը Բերնա գյուղում գտնվող զենքն ու զինամթերքը փոխադրում է մոտակա քարայրը⁹:

¹ Տե՛ս Ա. Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, ապրիլ, 1938, թիւ 6, էջ 131:

² «Դրոշակ», դեկտեմբեր, 1903, թիւ 10:

³ «Մշակ», քաղաքական-գրական ամենօրյա լրագիր, Թիֆլիս, սեպտեմբերի 4, 1903, թիւ 192:

⁴ «Հայրենիք», ազգային շաբաթաթերթ, Բոստոն, հոկտեմբերի 3, 1903, թիւ 221:

⁵ Ռուբէն, նշվ. աշխ., Ա. հատ., էջ 149:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Ա. Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, ապրիլ, 1938, թիւ 6, էջ 130:

⁸ «Դրոշակ», դեկտեմբեր, 1903, թիւ 10:

⁹ Տե՛ս Ա. Ազնավուրեանի յուշերը, «Հայրենիք» ամսագիր, ապրիլ, 1938, թիւ 6, էջ 130:

1903-1904թթ. Կարսի մարզում նոր խմբեր կազմավորելու և Երկիր ուղարկելու պայմաններում կրկին հրատապ է դառնում զենքի ու զինամթերքի ձեռք բերման խընդիրը: Որոշվում է կրկին գործի դնել Ալեքսանդրապոլի պետական զինապահեստը դատարկելու ավանդույթը: Այդ գործին լծվում են «մասնագիտացած» Պաղվալի Վաղոն, Արամայիս Ազնավուրյանը, Ուսուլ Խեչոն: Նրանց միանում են Սվազցի Բիծան (Հարություն), Հաջի Լևոնը, գյումրեցի Հակոբը, Աշիկը, մշեցի Սարոն և ուրիշներ, որոնք նոր էին վերադարձել Արևմտյան Հայաստանից¹: Վաղոն ծանոթանում է Գյումրու զինապահեստի պահապան գնդապետի հետ: Վերջինս համաձայնում է 20.000 ռուբլու դիմաց պահեստները աննկատ թալանելու գործում օգնել Վաղոյին: Անմիջապես կազմվում է ծրագիր: Պայմանավորված օրը՝ 1904 թ. հունվարի 7-ին, գնդապետը քանդում է պահեստի դռան կնիքը: Վաղոն և երկու հայ զինվորներ զենքն ու զինամթերքը դուրս են բերում պահեստից, իսկ Բիծան 10 ընկերներով ու 4 կառքով դուրս բերված ավարը փոխադրում են քաղաքից դուրս և հանձնում իրենց սպասող դատարկ ձիակառքերին, որոնք էլ այն հանձնում են Հակոբ Չիլինգարյանի խմբին: Վերջինս, բաժանվելով մասերի, իրեն հանձնված զենքն ու զինամթերքը տեղավորում է Կարսի մարզի տարբեր գյուղերի ՀՅԴ զինապահեստներում²: Գործողությունը տևում է մոտ մեկ շաբաթ: Վաղոյի գլխավորած խմբին հաջողվում է Ալեքսանդրապոլի զինապահեստներից դուրս բերել «բերդանկա» մակնիշի հրացանի 437 արկղ փամփուշտ (503.389 հատ), փիպոտի տեսակի հրացանի փամփուշտի 30 արկղ (30.000 հատ), «սմիթ» և «վիստոնի» տեսակի ատրճանակի փամփուշտի 46 արկղ (66.240 հատ)³: Այս ամենից բացի զինապահեստից դուրս էին բերվել նաև 30.115 հատ տարբեր տեսակի փամփուշտներ իրենց կապսուլներով:

Ռազմամթերքի այս պաշարի դուրս բերումը, սակայն, աննկատ չի մնում: Բուշկով ազգանունով մի ռուս զինվոր 1904 թ. հունվարի 7-ին երեկոյան ժամը 9-ին Ալեքսանդրապոլի բերդ վերադառնալիս նկատում է «10-15 հայեր եւ անոնց քով ձեան վրայ ձեռքի սայլակներ եւ կուտված բան մը գետնի վրայ»⁴: Նա իր տեսածի մասին անմիջապես զեկուցում է ենթասպա Շամախյանցին: Բայց վերջինս այդ մասին հրամանատարությանը զեկուցում է միայն մեկ շաբաթ անց՝ հունվարի 13-ին: Անմիջապես սկսվում է հետաքննություն: Խուզարկություններ են կատարվում Ալեքսանդրապոլի գավառի և Կարսի մարզի գյուղերում: Կարսում ձերբակալվածների թիվն անցնում է 400-ից: Ոմանց աքսորում են Ռուսաստանի զանազան քաղաքներ⁵: Բայց գործի բուն հեղինակներն արդեն լքել էին Կարսի մարզի ու Ալեքսպոլի գավառի սահմանները: Պահեստի պահապան սպան պաշտոնի փոփոխություն էր կատարել ու փոխադրվել Ռուսաստան: Ալեքսպոլի և Կարսի շրջաններից առժամանակ անհետացել էր Սվազցի Բիծան: Անհետացել էին նաև զինապահեստի մաքրագարդանան անմիջականորեն մասնակցած հայ զինվորները: Նրանցից Սուրենն ու Գրիշը անցել էին Սալմաստ և միացել Նիկոլ Ղումանի (Նիկողայոս Տեր-Հովհաննիսյան) խմբին: Իսկ գործի անմիջական նախաձեռնող Պաղվալի Վաղոն էլ շուտով միանում է Թորգոմի «Որսկան» խմբին և իր մահկանացուն կնքում Զարդանիսի կռվում:

¹ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Զավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Երևան, 2003, էջ 252:

² Տե՛ս Ռուբէն, նշվ. աշխ., Ա. հատ., էջ 220-223:

³ Տե՛ս «Հայրենիք», ազգային շաբաթաթերթ, օգոստոսի 6, 1904, թիւ 265, տե՛ս նա՛ն նույն տեղում, յունւարի 14, 1905, թիւ 288:

⁴ «Հայրենիք», ազգային շաբաթաթերթ, օգոստոսի 6, 1904, թիւ 265:

⁵ Տե՛ս «Ղրօշակ», փետրուար, 1904, թիւ 2:

Ալեքսանդրապոլում Կովկասյան նահանգային պատերազմական ատյանը 1904թ. հունիսի 20-ին քննում է նշված գործը և պարզում եղելությունը: Ասվածին հավելենք, որ 1904 թ. սեպտեմբերին Կարս քաղաքի մոտակա գյուղերից մեկի արտում մի ռուս զինվոր պատահաբար հայտնաբերում է 24 արկղ բերդան մակնիշի հրացանի փամփուշտ (27.000 հատ)¹: Ռուսական ոստիկանությունը հավանական է համարում, որ դրանք Ալեքսանդրապոլի զինապահեստից գողացված փամփուշտներից են և այս գործով ևս 3 հայ է ձերբակալում:

Ջենքի ու զինամթերքի ձեռք բերումից ավելի կարևոր խնդիր էր դրանք անվտանգ Երկիր փոխադրելու գործը: Ջինաստար խմբերի միջոցով այդ խնդիրը լուծելու փորձերը իրենց չէին արդարացրել: Խմբերի մեծ մասը, բախվելով թուրք-քրդական ուժերի հետ, չէին կարողացել ապահովել անհրաժեշտ քանակությամբ զենք ու զինամթերքի փոխադրումը Երկիր, իսկ «զենքերի մեծ մասը ոչնչացել էր՝ ընկնելով քրդերի ձեռքը կամ կոտրատուելով խմբի կողմից»²: Այս հարցն առանձին քննարկման առարկա է դառնում 1903 թ. մայիսին գումարված ՀՅԴ Սարուստանի (Ռուսաստան) ռայոնական ժողովում: Այն որոշում է՝ 1. Մինչև այժմ ձեռք առնված միջոցներին ավելացնել նոր զինակիր խմբեր, 2. Հիմնել կանոնավոր կայաններ, 3. Ունենալ ձիավոր խմբեր զենք փոխադրելու համար³: Ժողովը անդրադառնում է նաև Երկրում կենտրոնացման գործին և ելնելով նախորդ 10 տարիների փորձից, գտնում, որ «անհնարին է Երկրում որեւէ կէդրոնացում առաջ բերել»⁴:

Ջենքի Երկիր փոխադրման խնդրին հետագայում անդրադառնում է նաև ՀՅԴ III ընդհանուր ժողովը, որը հանձնարարում է ՀՅԴ «Ջրաբերդ»-ի (Կարս) և «Մրգաստան»-ի (Երևան) կենտրոնական կոմիտեներին «Ձիաւոր խմբով կամ որեւէ ուրիշ միջոցով Սասուն հասցնել ուժանակ, ռումբեր, հրացանի մասեր, բերդանի զիւզէներ, 50.000 մոսինի փամփուշտ եւ բերդանի փամփուշտ կարելի եղածին չափ մեծ քանակութեամբ եւ այս ամբողջը ոչ ուշ, քան մայիսի կէսը...»⁵: Միաժամանակ ընդհանուր ժողովը հստակեցնելով Սասնո ապստամբությանը զուգահեռ ձեռնարկվելիք գործողությունների մասշտաբն ու տևողությունը՝ գտնում է, որ «ամէն մէկ խումբ բաղկացած ըլլայ ոչ աւելի, քան 30 հոգիէ: Բոլոր այդ ձեռնարկները պիտի դասաւորուին Սասնոյ կռուին տեւողութեան համեմատ եւ տեղի չպիտի ունենան միաժամանակ»⁶:

Այս խնդրին անդրադառնում է նաև 1904 թ. ապրիլի 5-12-ին Ալեքսանդրապոլում գումարված շրջանային ժողովը: Այն որոշում է. «փոխադրութիւնները կատարել 1. ժողովրդի միջոցով՝ հանգրուանէ հանգրուան, 2. օտարների միջոցով՝ վճարով, 3. ապրանքների միջոցով, 4. ֆետայական խմբերով»⁷:

1904 թ. ամռանը Կարսի մարզից Երկիր են անցնում Կայծակ Վաղարշակի (Վաղարշակ Բաղդասարյան) «Դժոխք», Հնչակյան Բաբկենի (Պողոս Գրիգորյան-Ավագյան) «Արծիվ» և Թորգոմի (Թուման Թումյանց) «Որսկան» խմբերը, որոնք կռվի բռնվելով ռուս-թուրքական սահմանապահ ջոկատների և քրդական աշիրեթների հետ՝ մեծամասամբ ջախջախվում են:

Այս խմբերի ջախջախումից հետո՝ 1904 թ. վերջից ՀՅԴ-ն զենքի ու զինամթերքի փոխադրման գործում ակտիվորեն կիրառել է քրդերին օգտագործելու

¹ Տե՛ս «Հայրենիք», ազգային շաբաթաթերթ, հոկտեմբերի 15, 1904, թիւ 275:

² Արամի յուշերը, Արամը (մահուան յիսնամեակին առթիւ), Երեւան, 1991, էջ 182:

³ Տե՛ս Նիւթեր..., Է. հատ., խմբ. Եր. Փամպուքեան, հրատ. Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Պէյրուս, 2010, էջ 120:

⁴ Նույն տեղում, էջ 121:

⁵ Նիւթեր..., Բ. հատ., էջ 111:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նույն տեղում, էջ 195:

նախորդ տա-րիներից ձեռք բերած փորձը: Կարսից ու Կաղզվանից դեպի Վան, Ախլաթ ու Սասուն զենքի փոխադրման գործում գնալով մեծանում է քուրդ շալակավորների պահանջարկը: Նրանք որոշակի վարձատրությամբ զենք ու զինամթերքը հասցնում էին նշված վայրը¹: Անշուշտ, նաև լինում էին դեպքեր, երբ քրդերն իրենց հանձնված բեռը տանում էին իրենց աշիրեթները կամ մտնելով ոստիկանատուն՝ մատնում էին պատվիրատու հայ գործիչներին: Բայց մեծամասամբ քրդերի համար ձեռնտու էր բարեկամանալ հայերի հետ՝ համոզված լինելով, որ նրանց պայքարն իրենց դեմ չէ, այլ թուրքական կառավարության:

1905-1907 թթ. Կարսի մարզից Երկիր զենք ու զինամթերք փոխադրելու գործը շարունակվում է իրականացվել վերը թվարկված մեթոդներով: Առավել նախընտրելի էր շալակով փոխադրումը, որը թեև անհամեմատ թանկ էր նստում, բայց ավելի հուսալի էր և համեմատաբար քիչ զոհեր էր պահանջում: Կովկասից, հատկապես Կարսի մարզից Երկիր զենք փոխադրելու հաջորդ մեթոդը Օրյոլի և Տուլայի զինագործարաններից զենքի կամ զենքի առանձին մասերի գնումն ու Երկիր ուղարկելն էր: Այնտեղ ստեղծվում էին հատուկ արհեստանոցներ, որոնցում հայ զինագործները գաղտնի պայմաններում հավաքում էին հրացաններ, պատրաստում էին զենքի որոշ մասեր և միաժամանակ զբաղվում զենքերի վերանորոգման աշխատանքներով: Ջենքի փոխադրման հարմար միջոց էր համարվում, այսպես կոչված, «ծծման» մեթոդը, երբ զենք ու զինամթերքը Երկիր էր փոխադրվում գյուղից գյուղ՝ տարբեր շալակավորների միջոցով: Այս մեթոդով 1905-1907 թթ. հաջողվում է Կարս-Բյուրակնի գծով որոշակի քանակությամբ զենք փոխադրել Դուրան-Բարձրավանդակ (Տարոն-Սասունի շրջան) և Վան-Վասպուրական: ՀՀԴ IV ընդհանուր ժողովին ուղղված Դուրան-Բարձրավանդակի 1906 թ. տեղեկագրում առաջարկվում է. «Ջրաբերդում կենտրոնացնել մեզ յատկացուած ուժերը, նշանակել մի ընկեր յատկապէս այդ գործով զբաղուող, որը բաց անէ գծեր Բասէնի եւ լեռնային գծերով, երկու կամ երեք տեղով. պէտք է նշանակել մի ընկեր Բասէն-Խնուս որպէս ապրանք ընդունող եւ գծերին հսկող. պէտք է ունենալ այժմեան եղածի պէս 4-5 հոգուց բաղկացած չորս կամ հինգ խմբեր, որոնցից մինը լինի Ջրաբերդ, միւսը Բիւրակն, իսկ Բիւրակնից այստեղ մենք կը փոխադրենք նոյն ձեւով»²: Այս գործի արագացման համար անհրաժեշտ է համարվում նաև մեկ այլ գործիչ նշանակել Ապահունիքում՝ «այնտեղի գծերը Ալաշկերտով բաց անելու համար»³: Անդրադառնալով վերը նշված խնդիրներին՝ ՀՀԴ Արևելյան բյուրոյին ուղղված 1906թ. սեպտեմբերի 2-ի թվակիր նամակում Ռուբեն Տեր-Մինասյանն առաջարկում է Կարս-Բասեն-Խնուս գիծը բացելու պարտականությունը հանձնարարել Սեբաստացի Մուրադին: «Խնդրում ենք նրան հանէք այդ աննպատակ կռիւներից (նկատի ունի հայ-թաթարական բախումները – Կ. Հ.) եւ դնէք Ջրաբերդի մեր գործերի վրայ, առանց նրան էլ համաշահարիների (թաթարների – Կ. Հ.) դէմ եղած գործը առաջ կ'երթայ, իսկ նրա սպանուելը ցաւ է Երկրի համար»⁴, - եզրափակում է Ռուբենը:

Հարկ է նշել, որ հակառակ դժվարություններին՝ Հ. Յ. Դաշնակցությանը հաջողվում է 1905-1908 թթ. ավելի շատ զենք ու զինամթերք փոխադրել Երկիր, քան նախորդ 15 տարվա ընթացքում: Այդ մասին Ռուբենը գրում է. «1905-1908 թթ. հայ ժողովրդի գլխովին զինման շրջանն է: Ան իր սպառազինումով սկսած էր նոյնիսկ

¹ Տե՛ս Միմոնյան Հր., Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք II, Երևան, 2003, էջ 465:

² Միւթեր..., Դ. հատ., խմբ. Հր. Տասնապետեանի, Պէրոյթ, 1982, էջ 61:

³ Միւթեր..., Դ. հատ., էջ 61:

⁴ Նոյն տեղում, էջ 73:

գերազանցել քիւրտերը»¹: Այս գենքերի մեծ մասը կենտրոնացվում է Վասպուրականում, սակայն ցավով պետք է նշել, որ դրանց մեծ մասը դիերցի Դավոյի մատնության հետևանքով 1908թ. հունվարին անցնում է թուրքական իշխանությունների ձեռքը:

1905-1908 թթ. գենք ու զինամթերքի ձեռք բերման ու Երկիր փոխադրման գործում արձանագրված հաջողությունն էապես պայմանավորված էր նաև 1905-1906 թթ. հայ-թաթարական կռիվների շրջանում Հ. Յ. Դաշնակցության ունեցած ֆինանսական անհամեմատ բարվոք վիճակով: Մի կողմից կովկասահայ մեծահարուստների մի մասի կամավոր նվիրատվությունների, մյուս կողմից՝ «Փոթորիկ» խմբի Հյուսիսային Կովկասում, Մոսկվայում և այլուր կատարած բռնի հանգանակությունների շնորհիվ ՀՅԴ-ն տնօրինում էր ֆինանսական խոշոր միջոցների, որոնք օգտագործվեցին կովկասահայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու համար: Այդ շրջանում Կովկասում ՀՅԴ-ն տնօրինում էր գենք ու զինամթերքի հսկայական ռեսուրսների: Հայ-թաթարական բախումների ավարտից հետո գենքի կուտակված պաշարների մի մասը տարբեր ճանապարհներով, այդ թվում Կարսի մարզի տարածքով, 1906-1908 թթ. փոխադրվեց Երկիր:

Ամփոփելով 1892-1908 թթ. ընթացքում Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի ՀՅԴ կենտրոնական կոմիտեների գործունեությունը գենքի ու զինամթերքի ձեռք բերման ու Երկիր փոխադրելու առումով՝ գալիս ենք հետևյալ եզրակացության. 1. Չենքի ու զինամթերքի ձեռք բերման հիմնական եղանակները ռուս զինվորներից ու Տուվայի զինագործարանից անլեգալ ճանապարհով գենքի գնումն ու Ալեքսանդրապոլի ռուսական զինապահեստի պարբերաբար դատարկումներն էին, 2. Կարսի մարզում ու Ալեքսանդրապոլի գավառում Հ. Յ. Դաշնակցության ձեռք բերած գենքի ու զինամթերքի ողջ պաշարը փոխադրվում ու կենտրոնացվում էր Կարսի մարզի սահմանամերձ հայաբնակ գյուղերի ՀՅԴ գաղտնի զինապահեստներում, 3. Արևմտյան Հայաստանից Կարս անցած արևմտահայ գործիչների կամ տեղական ուժերի միջոցով Կարսի մարզի սահմանամերձ գյուղերից գենքն ու զինամթերքը փոխադրվում էր Երկիր, 4. 1890-ական թթ. Երկիր գենքի փոխադրման հիմնական միջոց էր համարվում զինատար խմբերի միջոցով կատարվող փոխադրությունը, որի արդյունավետությունը խիստ ցածր էր ճանապարհին թուրք-քրդական ուժերի հետ ունեցած բախումների պատճառով, 5. Առավել արդյունավետ էր հայ և քուրդ շալակավորների միջոցով գենքի ու զինամթերքի փոխադրումը, որի կիրառումը մեծ չափեր ընդունեց հատկապես XX դարի սկզբին:

Акопян Карпет, деятельность А. Р. Дашнакцүтюн Карса и Александра-поля центрального комитета в деле добывания оружия и боеприпасов и их транспортировки в Западную Армению, - В 1892-1908 гг. основные способы добывания оружия и боеприпасов у русских солдат и из Тульского оружейного завода, нелегальным путем покупка оружия и периодическое опустошение Алек-сандропольского русский оружейного склада. Весь запас приобретенного таким путём оружия и боеприпасов транспортируют и сосредоточивают в тайных ору-жейных складах А. Р. Дашнакцүтюн, которые находятся в пограничных населен-ными армянами деревнях Карсской области. Затем все это тайно перевозят в Западную Армению посредством вооруженных групп или

¹ Ուրբէն, նշվ. աշխ., Բ. հատ., Երեւան, 1990, էջ 160:

ношей армян и курдов (Басен, Хнус, Ван, Сасун, Муш). Транспортировка оружия и боеприпасов в Западную Армению достигает больших размеров особенно в 1905-1908 гг.

Накобян Карпет, The actions of the ARF Central Committees of Khars and Alexsandrapol concerning the obtaining of some armaments and transferring them to the country in 1892-1908, - In 1892-1908 the main variants of getting armaments from Russian soldiers and from the armoury of Tula were the illegal buying of arms and the periodical emptying of the Russian arms store in Alexandrapol. All the military supplies obtained in this way were transferred and centred in the ARF secret arm stores of Armenian – populated bolder villages of Khars Region. Then all that was secretly transferred to West Armenia (Basen, Khnus, Van, Sassun, Moush, ...) by arm-carrying groups or by armenian or Kurd carriers. The transferring of the armaments to the West Armenia grew especially in 1905-1908.
